

Middelalderhuse

Nyere undersøgelser ved Køge

Af Ulla Fraes Rasmussen

1. Indledning

Gennem de sidste 15 år er der undersøgt flere middelalderhuse i Køge Museums område. Nogle udgravninger skyldes nødudgravninger, men en del er selvvalgte undersøgelser, der netop skulle belyse middelalderens bebyggelsesstruktur. En naturlig fortsættelse af de bopladsundersøgelser, som allerede foreligger fra jernalder og vikingetid, hvor hustyperne længe har været kendte.

For 10 år siden var der ikke meget sammenligningsmateriale. Der var kun ganske få større fladeafdækkende udgravninger, og A. Steensbergs banebrydende arbejder i nedlagte landsbyer kunne være svære at vurdere, da der ofte forelå mange byggefacser oven i hinanden.

I de senere år er der afdækket mange husfundamenter rundt om i landet, og i det følgende er der foretaget en typeinddeling af de stolpebyggede huse samt nogle betragtninger over huse på syldsten, men først en gennemgang af de middelalderbebyggelser ved Køge, der har inspireret til undersøgelsen. Andre har også beskæftiget sig med hustyper; denne fremlæggelse lægger især vægt på husenes størrelse og funktion, så vidt det kan belyses ud fra grundplanerne.

2. Bebyggelsen på landet

Der er afdækket huse og andre vigtigere bebyggelsesspor ved otte landsbyer i Køge Museums områ-

de. Ved Borup, Solrød, Kr. Skensved, Gl. Køgegård og Højelse var gravningerne mindre omfattende, men ved Klemmenstrup blev der afdækket en middelaldergård, ved Karlstrup kirke et voldsted med flere huse og endelig i Varpelev en adelsgård foruden almindelige gårde. Stederne findes i forskellige landskabstyper og repræsenterer flere sociale lag (fig. 1).

Klemmenstrup

Her har der været en mindre, nu nedlagt landsby med tre gårde og et par husmandssteder.¹ Den sydligste gård var bedst bevaret, og her fandtes ni stolpebygninger fra middelalder og renaissance samt et hus på syldsten fra højmiddelalder. Gården har i en periode haft tre samtidige bygninger, der lå adskilt omkring en gårdsplads. Først i løbet af 1500-tallet blev der også tilføjet en bygning F mod nord. Oldsager tyder på, at det ældste stuehus A har ligget mod vest, men relativt hurtigt er blevet indrettet som smedje. Hus B med en nærmest trapezformet grundplan blev det nye stuehus, men afløstes senere af det noget større syldstenshus J, hvor der var en udvendig bageovn. Mod øst lå bygningerne C, D og E, hvor der blev fundet en del korn i stolpehullerne, og de tolkes som stalde og lader, der har efterfulgt hinanden. Alle tre var større end det ældste stuehus. Nord for gården lå en staklade H efterfulgt af I. Byg-

Fig. 1. Middelalderbebyggelse i Køge Museums område. Tegning: Jytte Hansen.

Fig. 2. Klemmenstrup syd for Køge. Middelaldergårdens forskellige byggefaser. Tegning: Robert Kosta.

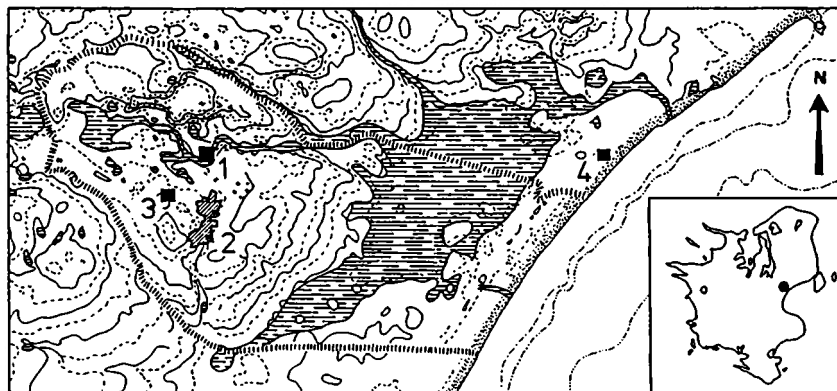

Fig. 3. Karlstrup sogn ved Køge bugt. Middelalderbebyggelsen findes på de frugtbare jorde og landingspladsen på sandtangen ude ved kysten, hvor der var mulighed for forbindelser ind i landet. Tegning: Robert Kosta.

■ MIDDELALDER-LOKALITETER
 ▨ VÅDOMRADE
 ▩ KARLSTRUP
 ||||| SOGNE GRÆNSE

0 1 2 km

1. Karlstrup Kirke og voldsted
2. Karlstrup landsby
3. Ældre kirkegård, Brændmosevej
4. Landingsplads «Aktiestykket»

ning G kan være en sen lade. Alle var uden gavlstolper bortset fra hus E, og der var ikke bevaret gulvlag (fig 2).

Foruden brønde var der lertagningsgruber i udkanten af bebyggelsen og flere grøfter, der sammen med et dige har fungeret som skel mellem toft og agre. Enkelte kunne dateres til middelalder andre til renaissance. De førte som primitive drængrøfter ned mod lavninger og vådområder. Interessant nok kan man se det samme grøftsystem på udskiftningskortet, hvor gården markeres med fire længer omkring en lukket gårdsplads. Gårdens sidste byggefase på syldsten var næsten ikke bevaret, sandsynligvis er alle brugbare bygningssten genanvendt ved udflytningen omkring år 1800.

Karlstrup sogn

I Karlstrup sogn er der undersøgt tre vigtige middelalderpladser: en toftbebyggelse med et sløjfet kapel eller kirke, Karlstrup voldsted med Karlstrup kirke og endelig en landingsplads, Aktiestykket, ved Køge Bugt (fig. 3).

Lidt vest for Karlstrup findes en inderste – og en yderste toft, som museet undersøgte i forbindelse med lokalisering af bosættelse på tofter. I søgegrøfter lokaliserede man begravelser fra tidlig middelalder blandt andet kridtstengrave nær enkelte, kraftige stolpehuller. En efterfølgende undersøgelse viste, at kirkegården har været omtrent firkantet på ca. 53 × 53 m, afgrænset af en grøft. Der var ikke bevaret murværk, men en del løsfundne kridtstykker kan måske stamme fra en stenmur. Bebyggelsen blev fundet mod syd og sydvest, hvor der var stolpehuller og grøfter. Fund af østersøkeramik daterede bebyggelsen og kirkegården til tidlig middelalder. Stolpehullerne inde på kirkegården fandtes på det højeste

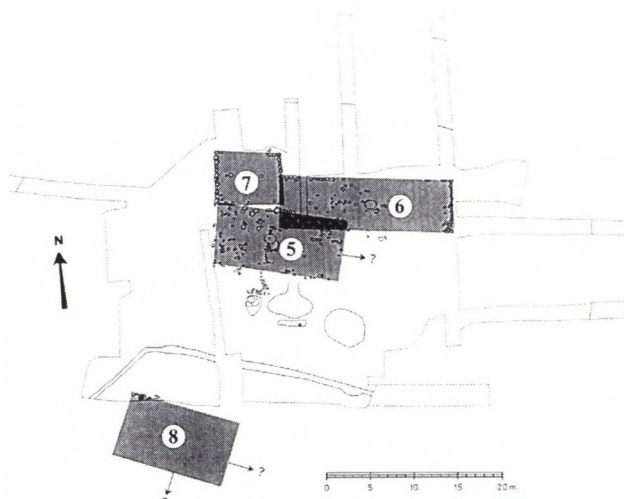

Fig. 4. Karlstrup voldsted med de ældre stolpebyggede huse (nr. 1-4) og yngre huse på syldsten (nr. 5-8). Tegning: Jens Åge Sloth.

sted, men kunne ikke undersøges nærmere, da området skulle fredes.

Den nuværende Karlstrup kirke, bygget omkring

1200, findes omtrent 500 m nordøst for fra denne ældre bebyggelse og nord for selve landsbyen. Flere års udgravninger har vist, at kirken hører til et sløjfet voldsted, hvor stormandens bolig og øvrige bygninger findes på borgbanken.² Til anlægget hører også Kirkehøj, som viste sig at være et mottelignende anlæg samt en vandmølle. Der har været et større stenhus (hus 8) med en omtrent 80 cm bred stenfyldt fundamentsgrøft, adskilt fra de andre bygninger ved en mindre hegnsgrøft. Det kunne ikke umiddelbart dateres, men har samme retning som de ældste huse. Tidligere er man stødt på stenbrolægninger og en brønd umiddelbart syd for hovedhuset (fig. 4). På bankens nordlige halvdel blev der afdækket fire stolpebygninger (nr 1-4 med fund af blandt andet østersøkeramik), som delvis har afløst hinanden. Husene havde ikke gavlstolper, hus 2 var måske opdelt i flere rum. Der var bevaret ildsteder i hus 1, 3 og 4 udformet som svagt skålformede lerplader på lergulve, et stenlagt gulv fandtes i hus 4. En grube, der udgik fra hus 2, kan måske have været en sivebrønd. Herefter blev der opført huse på syldsten (nr. 5-7 med fund af glaseret keramik), hvor det 5. havde større sten med ca. 1,9 m's mellemrum (måske til fag), det lå over stolpehusene 1-3. I den sidste byggefase blev husretningen ændret til en mere øst-vestlig i lighed med kirkens, og syldstenene var nogenlunde lige store, hus 6 havde et ildsted i midten og hus 7 var firkantet med en åbning ud vold og voldgrav, måske en portbygning. Ved bygningerne fandtes en brønd med fletværk. Oldsager daterede anlægget fra slutningen af 1100-tallet til slutningen af 1300-tallet. Da voldgraven har samme orientering som de ældste huse og ikke indeholdt tegl i den nedre del, tolkes anlægget som tidligt. Undersøgelser i kirken viste, at stenkirken var den første på stedet.³ Der kan derfor

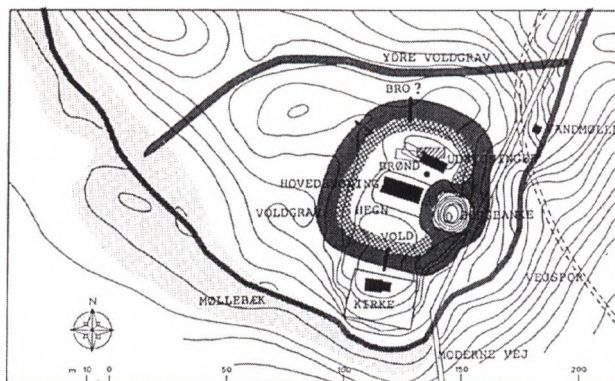

Fig. 5. Rekonstruktionsforslag over Karlstrup voldsted, hvor hovedhuset findes i midten, adskilt fra økonomibygningerne ved en hegnsgrøft. Kirken er placeret på forborgen. Tegning: Jens Åge Sloth.

være tale om en kirkeflytning til voldstedet omkring 1200, anlagt strategisk godt på en forbanke (fig. 5).

Aktiestykket er idag en offentlig strandpark, hvor der nær stranden er fundet omkring 40 mønter fra tiden omkring 1250-1350. En udgravning kunne påvise lerforede, svagt skålformede ildsteder og mindre stolpehuller i lighed med fiske-handelspladserne fra Dragør og Skanør. Samtidig er det et af de få steder i den lavvandede Køge Bugt, hvor skibene kan komme tæt på kysten med mulighed for videre transport ind i landet. Afstanden til Roskilde er 13 km., og der er kun et par km. til voldstedet.

Solrød Sogn

I den vestlige udkant af Solrød blev der afdækket middelalderbebyggelse på markerne, da landevejen skulle føres uden om landsbyen. Der var blandt andet gruber og grøfter til marksystemer med østersøkeramik og tidlige kandeskår.

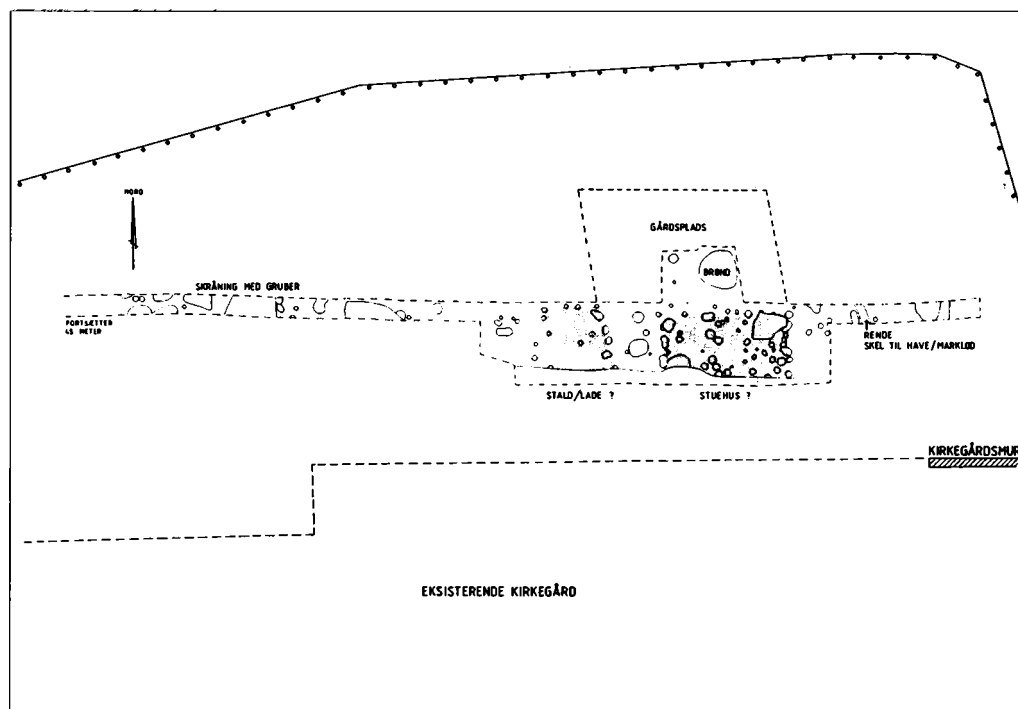

Fig. 6. Borup, Roskilde amt. Middelaldergård med nedgravede stolper, hvor bygningerne findes omkring en gårdsplads med en brønd. Tegning: Jytte Hansen.

Gl. Køgegård

Ved Køge å lidt vest for Køge findes herregården Gl. Køgegård, men i middelalder og renaissance har der også været en kirke og en mindre landsby. Udgravninger på markerne nord for åen afdækkede en mulig brønd, gruber og grøftsystemer fra tidlig middelalder. Muligvis har gårdene ligget syd for åen, som det senere fremgår af udskiftningskortet.

Kr. Skensved Sogn

Kirken findes lidt nord for landsbyen, og umiddelbart nord og vest for kirkegården blev der fundet stolpehuller fra middelalderbygninger, der kunne

dateres til tidlig middelalder. Der er også påvist tidlig bebyggelse vest og syd for kirken, hvor der ikke er registreret senere gårde.¹

Borup Sogn

I forbindelse med en udvidelse af Borup kirkegård undersøgte museet en gårdtomt nord for kirken.² Delvis under de fjernede syldsten fandtes der mange stolpehuller, hvor man kunne påvise to stolpebygninger fra omkring 1200. De har som Klemmenstrup ligget ved en gårdsplads, hvor der var en brønd. Oldsager viser, at stedet har været bebygget siden middelalderen (fig. 6).

Højelse Sogn

Ved præstegården sydvest for kirken blev der udgravet dele af et stolpebygget hus, hvor der fandtes østersøkeramik i kulturlaget. Det blev fornyet med et lidt bredere syldstenhus, hvor der fandtes en renaissancekælder.⁶

Varpelev Sogn

Ejerlauget har gennem en årrække været undersøgt af Køge Museum for at se bebyggelsesudviklingen fra oldtid frem til udskiftningstiden. Næsten hele sognet er recognosceret, og der er foretaget flere vigtige udgravninger blandt andet den store vikingetidsbebyggelse ved Bøgelund 500 m syd for landsbyen.⁷

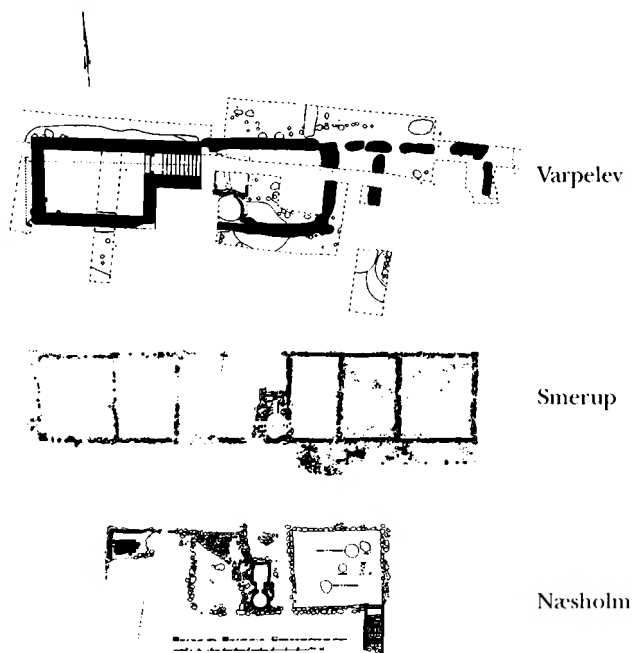
Kirken er bygget af kridtsten omkring 1200 og rummer en ligsten fra omkring 1300 sat over medlemmer af Ranefamilien, der også på anden måde kan knyttes til stedet (fig.7).

På toften vest for kirken udgravede Nationalmuseet i 1929 en kridtstenkælder og fandt store fundamentssten. Senere har Køge Museum undersøgt et stort stenhus på 36 × 7 m, hvor kridtstenkælderen har ligget under den vestlige fjerdedel. Husets fundamentssten var meget store og har båret en 70 cm tyk mur af munke- og kridtsten. Omtrent midt i huset har der i begyndelsen været en ovn med forsænket fyrrum. Skillevægge har delt huset op i tre eller fire rum. I kælderen ene hjørne var der to vanger fra en hjørnekamin, der hørte til rummet ovenover. Husets ældste tag bestod af glaserede bæverhalesten,

Fig. 8. Grundplan over adelsgården i Varpelev. Bygningen har været indelt i flere rum; omtrent i midten fandtes en teglbygget ovn med et fyrrum og i vestenden kridtstenkælderen. Til sammenligning ses husene fra Næsholm voldsted og Smerup på Stevns. Tegning: Jytte Hansen.

Fig. 7. Toften med Ranesele's adelsgård og Varpelev kirke i baggrunden. Foto: Svend Åge Tornbjerg.

der blev erstattet af munk-nonnetegl. De bevarede gulve var af ler. Umiddelbart syd for huset blev der fundet tre stensatte brønde, der har afløst hinanden (fig. 8).

Selv om en stenhugger siden har forvandlet de fleste fundamentsten til skærver, er kulturlaget rimeligt godt bevaret, og derfor blev der kun gravet ned til undergrunden få steder. Her blev der fundet stolperækker og en brønd fra 1100-tallet overlejret af stenhuset.

Langs grundens skel er der påvist stolpehuller blandt andet til en bygning eller et hegn, gruber og grøfter, og mod gaden har en større grøft eller lavning afgrænset toften. De nuværende terrænforhold viser ikke spor af en voldgrav, men det nærliggende Smerup viste sig dog at være befæstet. Uden for toften mod vest er der tidligere fundet en brønd og en teglovn samt flere middelalderhuse ved en markvej mod Tryggevælde ådal.

3. Bebyggelsen i Køge

Hver gang, der har været lejlighed til at undersøge ældre bebyggelse i Køge, har museet været til stede, og efterhånden er stratigrafien kendt rundt om i byen (fig. 9). Køge er en relativ sen købstad med privilegier fra 1288, formodentlig anlagt på kongeligt bud, helt ude på forstranden, der var kongens ejendom. De ældste huse blev bygget blot 0,5 m over dagligt vande efter en nøje udført byplan, hvor der blev anvendt store ressourcer på byggemodning. Et net af drængrøfter afvandede byen, og fascinelag gjorde det muligt at arbejde på de sandede og fugtige grunde. Til stort held for arkæologer valgte man tidligt systematisk at hæve grundene med lag af rent strandsand og til gengæld smide det meste affald ud ved bolværkerne langs åen, så den blev presset mod

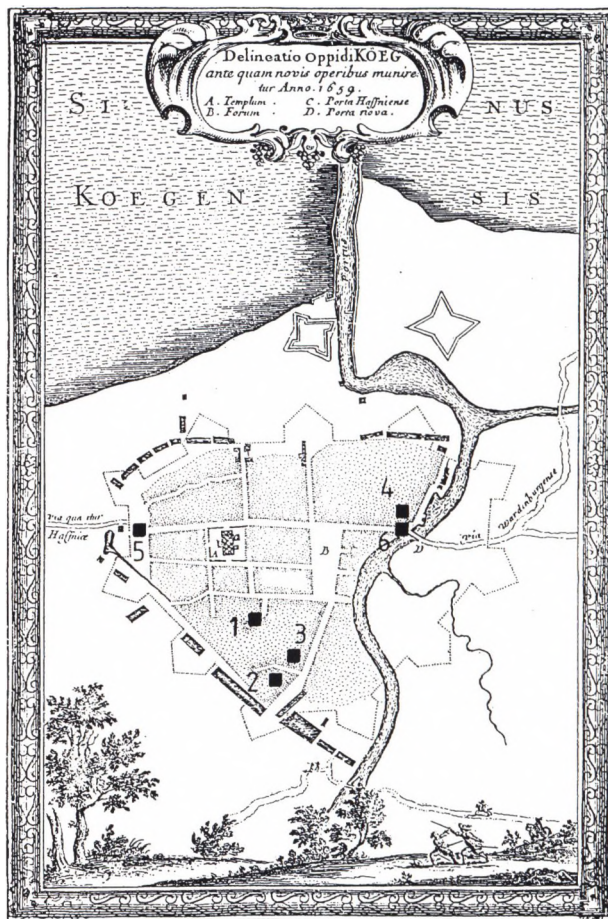

Fig. 9. Køge med angivelse af middelalderbebyggelse, indtegnet på E. Dahlbergs situationsplan fra 1659 (øst opad). Tegning: Jytte Hansen. 1. Sct. Gertrudsstræde, 2. Sct. Gertruds Kapel – området, 3. Vestergade 24, 4. Brogade 21-23, 5. Nørreport, 6. Broport.

syd. På den måde blev byen hævet med ca. 1,5-2 m helt op til 3 m, og grundene ved åen blev længere. Blandt undersøgelserne kan følgende fremhæves.

Sct. Gertrudsstræde

I købstadens nordvestlige udkant fandtes en brolagt smøge, der førte ind i Lovparken. På begge sider var stenfundamenter til bygninger, som tolkes som lejevåninger fra højmiddelalder, med en brugstid omkring 1300-1600. Rummene var relativt små, i det ene fandtes et ældre gulvildsted og et senere skorstensildsted. Talrige esseslagger tydede på, at der har været en smedje i nærheden. Der fandtes ikke stolpehuse i de nedre lag, kun spor af en endnu ældre smøge.⁸

Sct. Gertruds Kapel-bebyggelsen, Vestergade 32-34

I tilknytning til den store udgravning af kapelsområdet nær byens vestlige port, fandt man også det tilhørende herberg nord for kapellet (fig. 10). Det har omfattet en højmiddelalderlig stolpebygning og en bygning på enkeltliggende syldsten med indbyrdes afstand på ca. 1 m. Mellem bygningerne var en brolagt vej. Stolpehuset blev senere erstattet af en tilsvarende syldstensbygning. Kapellet har været en anseelig bygning med hvælv, rejst på en 1,2 m bred stenfyldt fundamentsgrøft. Nærmere gaden blev der afdækket ældre vejspor og en mindre stolpebygning lidt inde på grunden, og delvist under kapellet er der udgravet et stolpebygget hus.⁹

Vestergade 24

Den ældste bebyggelse på grunden bestod af en stolpebygning, der har ligget ca. 7 m fra gaden. Den blev erstattet af en anden stolpebygning nærmere gaden, senere fornyet med et syldstenshus, der kunne dateres til 1400-tallet. Det yngste syldstenhus fandtes helt ud til gaden. Det svarer til iagttagelser andre steder med bebyggelse, der rykker nærmere gaden.¹⁰

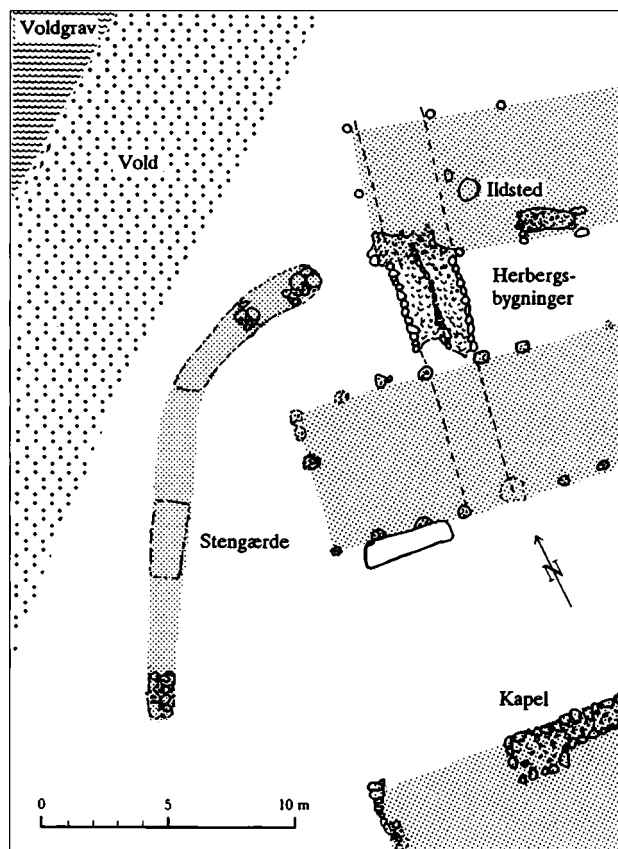

Fig. 10. Sct. Gertruds kapel med tilhørende herberg, hvis nedgravede stolper senere blev erstattet af enkeltliggende syldsten til fagernes stolper. Tegning: Ulla Fraes Rasmussen efter Nielsen (red.). Køge bys historie bd. 1, 1985.

Brogade 21-23

Grunden har ligget ud til den middelalderlige åhavn. Der blev udgravet dele af ti bygninger bag de eksisterende gadehuse. Bygningerne kan dateres fra byens grundlæggelse i slutningen af 1200-tallet til omkring 1800 (fig. 11). De to ældste huse A-B fand-

Fig. 11. Bebyggelsen ved Køges gamle åhavn ved Køge Bro. Tegning Jens Åge Sloth og Jytte Hansen.

tes i øst-vestlig retning inde på grunden med en stenbrolagt plads syd for det ældste. Mellem husene var en træsat brønd. Efter den første stolpefase blev

husene renoveret/erstattet af bygninger (C og D), hvor hver stolpe stod på en syldsten, bygget i samme størrelse som de huse, de afløste. Hus E bygges herefter nærmere åhavnen. Først i senmiddelalder bygges der syldstenshuse ud til gaden Fændediget, to gavlhuse (F og G) langs brolagte smøger. Over C byggede man hus H, hvor fundamentet bestod af syldstensrækker; huset blev lidt bredere end forgængeren; gavlen mod øst blev senere gjort længere måske i forbindelse med en portudvidelse. Hus I havde en renaissancekælder, og det sidste hus J kan måske have været et pakhus. Kælderen fandtes længere inde på grunden end byens øvrige kældre.¹¹

Byporte

Det har været muligt at lokalisere fire af byens fem byporte; Nørreport og Broport kunne opmåles. Begge har været tårnlignende bygninger (6 × 6 m) med store stenfundamenter på 1,5 m's bredde i to lag med en skalmur på ca. 70 cm's tykkelse af tegl- og kridtsten. De anvendte fundamentssten havde varierende størrelse, men var særligt store (op til 1 m³) ved Broport, der var ekstra fundamenteret med læssevise af store sten lagt ud ved den tidligere åbred.

4. Hustyper i middelalderen

Bygninger med nedgravede stolper

Bygninger fra jernalder og vikingetid har længe været kendte takket være store fladeafrømninger. Derimod har det knebet meget med huse fra middelalder. Men i de senere år har en del undersøgelser gjort det muligt forsøgsvis at inddеле husene i forskellige typer.

I det følgende er der sammenlignet og målt grundplaner fra 26 lokaliteter fra det meste af Danmark

Fig. 12. Middeltalderhuse med nedgravede vægstolper, som indgår i denne undersøgelse. Tegning: Jens Åge Sloth og Jytte Hansen.

1. Hødegård/Halkær, træborg, Himmerland
2. Ringkøbing, byhus
3. Skjernegnen, smedje
4. Præstestien ved Esbjerg
5. Sædding ved Esbjerg
6. Voldbak ved Esbjerg
7. Tangen ved Esbjerg
8. Jernkær ved Ribe
9. Vorbasse, vest for kirken, Sydjylland
10. Vorbasse, gård LXXXIII, Sydjylland
11. Bække, Sydjylland
12. Bulagergård ved Verst, Sydjylland
13. Scuby ved Slesvåg
14. Aastrup, Sydfyn
15. Trellebørg, huset i midten, Vestsjælland
16. St. Valby, Vestsjælland
17. Otterup, Vestsjælland
18. Margrethehøj ved Roskilde
19. Karlstrup voldsted ved Køge
20. Køge, Frø- og Silo grunden
21. Køge, Vestergade 24
22. Køge, Vestergade 34
23. Køge, Emil Holst grunden
24. Klemmenstrup ved Køge
25. Vårpelev, Lillevang, Stevns
26. Hampgård, Nordfalster
27. Ni. Filding ved Holstebro
28. Gødvaad ved Silkeborg
29. Lisbjerg ved Århus
30. Todderup ved Århus
31. Tandrup ved Horsens

med 77 langhuse, hvad der i 1988 blev skønnet til at svare til 90% af det tilgængelige danske materiale.¹² Senere er der udgravet en hel del huse, men det ændrer ikke væsentligt på oversigten, der især bygger på nyere by-, land- og voldstedsundersøgelser, hvor der har været de mest overskuelige grundpla-

ner, og dateringen følger stort set de enkelte forfattere (fig. 12).

Der skelnes mellem tre langhustyper og to mindre hustyper på overgangen fra vikingetid til højmiddelalder, hvor verdslige huse på sydsten for alvor vinder frem.

Type 1. Det treskibede langhus – højremshuset

Langhuse med to sæt indre, bærende stolper er målt i 2 tilfælde; det længste fra Ottestrup måler 27 × 7 m og dateres til sen vikingetid/tidlig middelalder. Hus-typen er almindelig i jernalder og vikingetid, men ser ud til at ophøre over det meste af landet ved slut-nigen af vikingetid i midten af 1000-tallet, men kan dog fortsætte som udskudshuse (fig. 13).

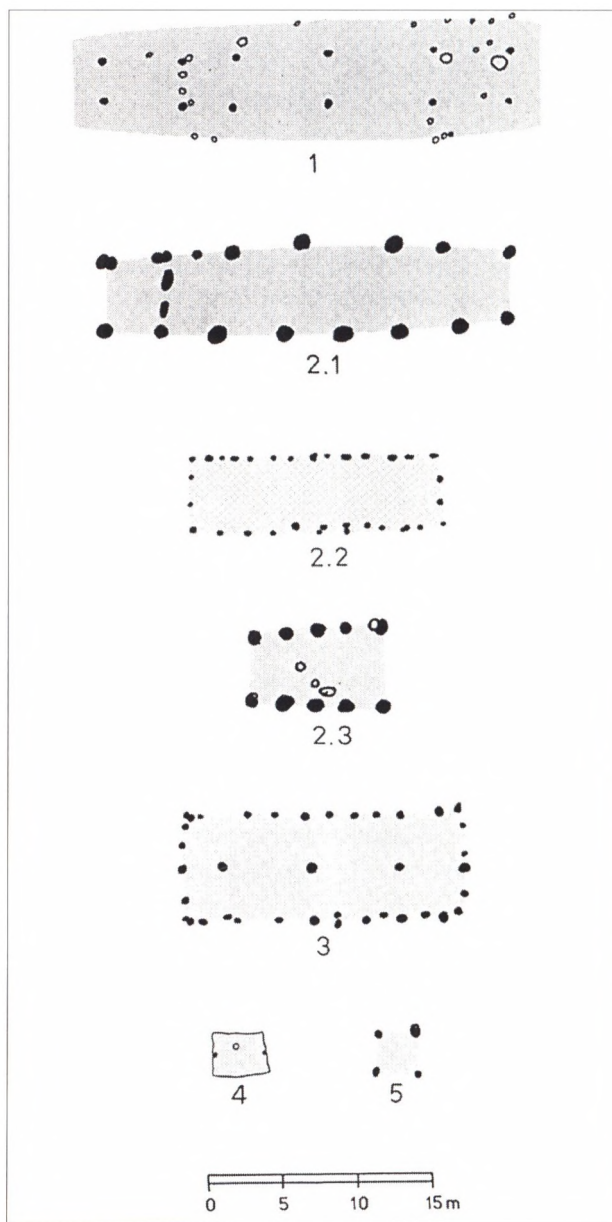
Type 2. Det enskibede langhus

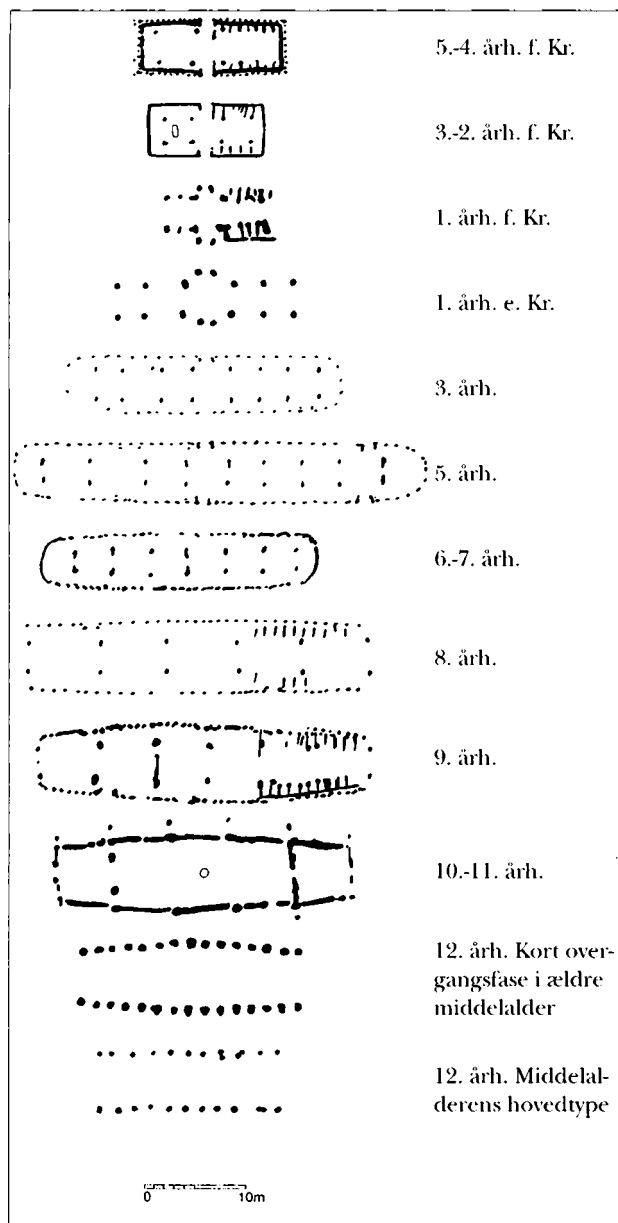
Langhuse med tagbærende vægstolper i langsiderne findes først i middelalderen og kan efter deres grund-plan udskilles i flere undergrupper.

Type 2.1. med let buede vægge og indsnævrede gavle. De kan betragtes som »overgangsformer« og er yngre end vikingetidens huse af Trelleborgtype, der har ydre støttesolper. Der er målt 11 med længde på 11-28 m × bredde 3,5-7 m (middeltal 20,7 × 5,8 m). De kan dateres til 1100-tallet og anvendes kun i kort tid.

Type 2.2 med rette vægge og rektangulær grund-plan er den mest almindelige hustype. Der er målt 53 huse med mål på 6-21 m × 3,4-7 m (middeltal 12,1 × 5 m); et enkelt fra Sydvestjylland (Veldbæk) er stort, det målte 26 × 7,5 m, men de rektangulære huse er gennemgående noget kortere end huse med buede vægge. De kan oftest dateret fra 1100-tallet

Fig. 13. Stolpebyggede middelalderhuses grundplan og størrelse. Huse med buede væglinier er omtrent halvt så lange som vikingetidens huse af Trelleborgtype og huse med rektangulær grundplan omtrent en fjerdedel, derimod er midtsulehuse gennemgående noget større end de rektangulære. 1. Langhuse med to indre sæt eller rækker tagbærende stolper (væggene ikke tagbærende). 2. Langhuse med tagbærende vægstolper i langvæggene (fagene). 2.1 med let buede vægge og indsnævrede gavle. 2.2 med rette vægge, rektangulær grund-plan. 2.3 med rette vægge, trapezformet grundplan. 3. Langhuse med midtsule. 4. Grubehuse. 5. Staklader, udhuse. Tegning: Jens Åge Sloth.

ind i 1300-tallet, men kan dog fortsætte op i renaissanceen.

Type 2.3 med trapezformet grundplan. Der er målt 2; de er relativt korte med en gavldifference fra 0,5-1 m. Da der er så få, kan der være tale om halvt bevarede krumvægshuse eller blot skævt opførte huse.

Type 3. Det toskibede langhus – midtsulehuset

Huse med midtsuler er målt i 10 tilfælde med størrelser på 13-25 m × 4-7 m (middeltal 18 × 6 m). Hustypen, som også kendes periodevis i oldtiden, synes at have været brugt fra 1100-tallet og kan som de rektangulære fortsætte på syldesten op i tid.

Type 4. Grubehuse

De kendes på de her undersøgte lokaliteter kun i få tilfælde og kan have en stolpe i hver »gavl«. Typen forekommer især i Jylland og synes at ophøre i tidlig middelalder, hvorimod de er hyppige i vikingetid.

Type 5. Staklader

Mindre bygninger med 4 hjørnestolper »staklader« eller forrådshuse? er undersøgt i 12 eksemplarer. De har gerne en rektangulær form og har været anvendt både i oldtid og middelalder.

På overgangen til middelalder kendes kun få treskibede huse, hvorimod »Trelleborghuset« videreudvikles, så de indre tagbærende stolper helt forsvinder, og man bygger huse, hvor huset bæres af vægstolperne (det enskibede hus). Grundplanerne viser store huse med buede langvægge. De ydre skråtstil-

Fig. 14. Hustypeudviklingen fra jernalder og vikingetid (efter Steen Hvass, 1993) med tilføjelse af middelalderhuse. Tegning: Ulla Fraes Rasmussen.

lede støttestolper forsvinder, dog har man i Sydvestjylland huse med lodrette støttestolper – udskudshuse med lighedstræk til det frisiske område.¹³ Samtidig fortsætter den udvikling, der kan spores til sen vikingetid, hvor man har forskellige funktioner i adskilte bygninger inden for samme indhegning, en radikal ændring fra oldtidshuse, hvor beboelse og stald gerne er under samme tag (fig. 14).

Men huse med buede langvægge har en kortvarig brugstid. Man går hurtigt over til huse med rektangulær grundplan – den mest almindelige hustype i middelalderen. Efterhånden erstattes de nedgravede stolper af huse på stenfundamenter – typen der fortsætter til vore dage. Midtsulehuse blev ikke almindelige, men er dog fundet flere steder i landet. På samme lokalitet kan man udelukkende have rektangulære huse eventuelt kombineret med et hus med buede langvægge eller et sulehus. Ildsted og oldsager karakteriserer stuehuset – ikke husets størrelse.

Langt de fleste huse er orienteret i øst-vestlig retning, eventuel i nord-sydlig, kun i ganske få tilfælde kan der måske være tale om vinkelbyggede huse. Gavlene er oftest rette uden stolpehuller, som dog kan findes i den ene eller begge gavle, og der er også eksempler på mere afrundede gavle. Skillevægge kan forekomme i de længere huse; gulvildsteder kan findes centralt eller i den ene ende, men i husets midterakse. Desuden er der fundet kældre i enkelte senmiddelalderlige huse (fig. 15).

Det er svært at udtale sig om byggematerialer, da der er så lidt bevaret, men egnsforskelle må spille ind. Man kender bul- og bindingsværkshuse; vidjefletningvægge og i træfattige egne tørvekonstruktioner, men tilsyneladende er bindingsværkshuse med lergulve det mest almindelige. De rektangulære

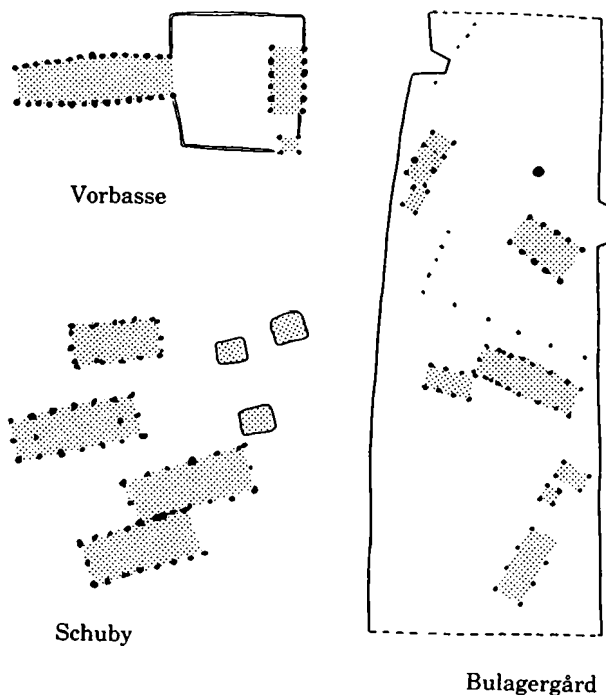

Fig. 15. Grundplan over forskellige stolpebyggede huse. Sammentegning: Jens Åge Sloth.

huse findes både i byer og på landet; huse med buede vægge og midtsulehuse mest på landet. Husene på landet findes oftest i landsbyer, men kan også ligge lidt uden for de nuværende landsbyer eller helt alene, som det kendes fra Esbjergnen.

Vikingetidens langhuse kan være 40 – næsten 50 m lange, og tilsvarende lange huse kendes periodevis i oldtiden. Middelalderhuse med buede langvægge er kun halvt så lange, og de rektangulære, der senere dominerer billedet, er endnu kortere. Denne tendens med stadig mindre boliger kan skyldes brug

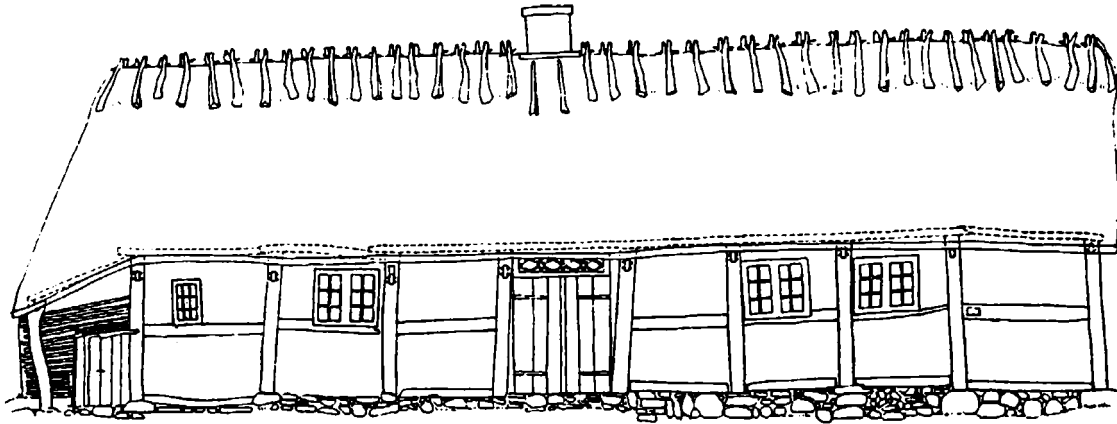

Fig. 16. Tystruphuset, Frilandsmuseet. Efter Stoklund 1972.

af funktionsadskilte bygninger, men også en tiltagende mangel på tømmer og ændrede levevilkår.

Syldstensbygninger

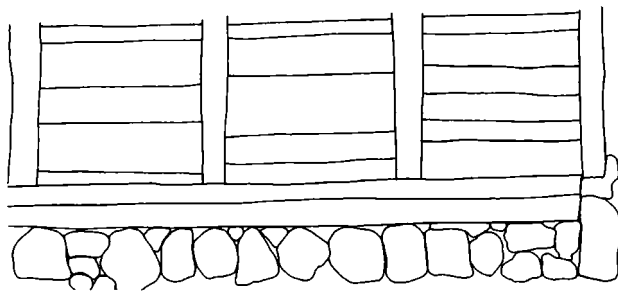
Herunder omtales kun verdsligt byggeri fra middelalderen indtil midten af 1300-tallet. Der er ikke det store sammenligningsgrundlag, så det følgende må nærmest betegnes som betragtninger over byggeskik ud fra enkelte, arkæologiske undersøgelser.

Huse på syldsten erstatter efterhånden stolpehusene, som er ressourcerkrævende, da de nedgravede stolper formodentlig har en holdbarhed på 30-50 år. Der anvendes flere typer stenfundamenter, hvor stenstørrelsen varierer alt efter, hvad de skal bære. Stenene ligger gerne i en U-formet grøft, men kan dog være anbragt direkte på den daværende overflade. Der findes huse, hvor fundamentet bestod af enkeltliggende sten med faste mellemrum – eventuelt udfyldt af mindre sten på række. Mest almindelig er dog en række fundamentssten af næsten samme

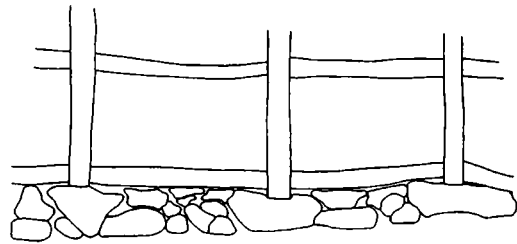
størrelse (gerne 30-40 cm lange) eller store sten (gerne 50-70 cm lange) med mindre støttesten i mellemrummene. Endelig findes der til de større stenhuse fundamentsgrøfter op til 1,5 m bredde med stenpakninger i to til flere lag.

Enkeltliggende fundamentsten eller hvor mellemrummet er udfyldt med mindre sten kunne lede tanken hen på en bindingsværkskonstruktion med syldstykker mellem stolperne, som det blandt andet ses på Tystruphuset, Frilandsmuseet (fig. 16). Husene står dog i de fleste tilfælde på fundamentsrækker (lagt ned til omtrent samme topflade), som formodentlig har båret husets fodtømmer – en videreudviklet bindingsværksteknik, der forudsætter godt og svært tømmer.¹⁴

Det kan umiddelbart være betænkeligt at sammenligne grundplaner fra middelalderbygninger med bindingsværksgårde, der især er bevaret fra omkring 1700 og frem i tid. Egnsforskelle præger billedet i nyere tid med blandt andet udskudshuse (høj-

Tyrstrup laden, Slesvig

Prebringegården, Sjælland

Fig. 17. Eksempel på fodtømmer og syldstykker, hvor man også kan se forskel i stenfundamentets udformning. Tegning, Jytte Hansen efter Stoklund 1972.

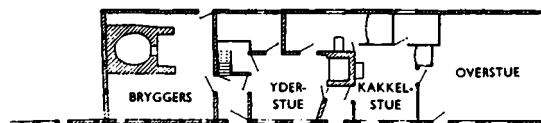
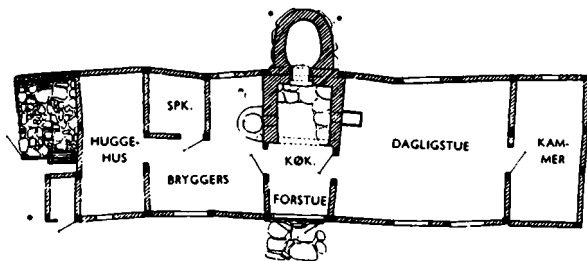
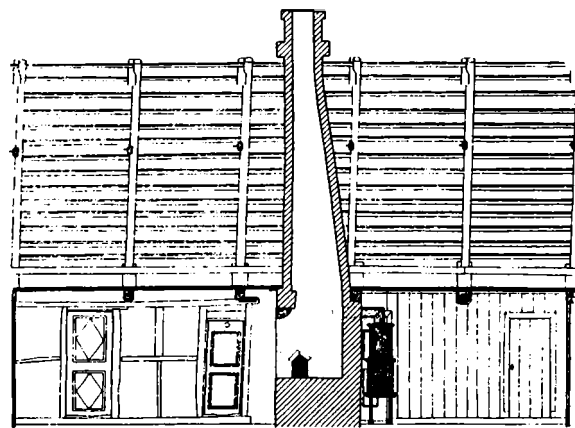
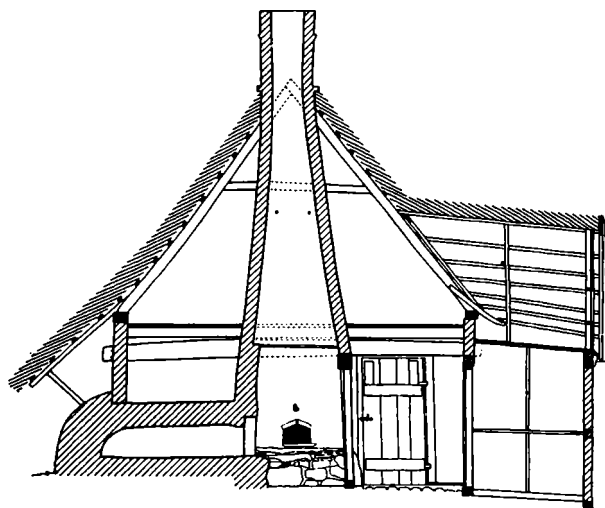
remskonstruktion) i det nordlige- og vestlige Jylland, sulebygninger i egne syd for Limfjorden og på Fyn; bygninger med og uden fodtømmer ligeledes i forskellige egne, hvor Sjælland især anvender syldstykker.¹⁵ Det kan tolkes som et resultat af lokale klimaforskelle samt adgang til forskellige byggematerialer under indflydelse fra henholdsvis Det Atlantiske Område og kontakter østfra (fig. 17).

I de middelalderlige grundplaner kan man i nogle tilfælde se en kronologisk udvikling fra stolpehuse – over huse med hver fagstolpe på én syldsten – til huse på egentlige syldstensrækker. I Køge-området er det omvendte ikke iagttaget. Er tolkningen rigtig, skulle anvendelse af fodtømmer på syldsten være det kronologisk yngste, forudsat der var mulighed for at skaffe godt tømmer. Samtidig skal man være opmærksom på, at råd i nedgravede, bærende stolper kan repareres ved at erstatte delen med en syldsten, da bindingsværk er en meget fleksibel konstruktion, hvor det er nemt at bygge til eller tage fra.¹⁶

De senere sjællandske gårde kan bestå af 3-4 fritliggende længer omkring en næsten kvadratisk gårdsplads, og tilsvarende kendes der mere ure-

gelmæssige firkantede gårdspladser foruden parallelgårde og enkeltgårde i Jylland. Blandt andet i Klemmenstrup og Borup kan man følge dette billede med flere længer omkring en gårdsplads tilbage til omkring 1200. Tilsvarende kan man i Jylland se lighed til mere uregelmæssige gårdspladser og parallelgårde i Bulagergård og Schuby. De forskellige længer er bygget efter samme konstruktion, så det træk, der kendes på senere fynske gårde med lader i sulekonstruktion (en pladsbesparende byggeskik), kan ikke ses i det relativt lille middelaldermateriale. Tilsvarende kan huse med buede væglinier måske opfattes som beboelseshuse for de mere velstillede?

Senere gårde kan indeles i ovn- og kaminhuse for henholdsvis øst- og vestlige egne (fig. 18). De omtalte middelalderovne er fundet på Sjælland; Vårpelev ovens fyrrum indeholdt et lag aske og trækul og har måske fungeret som skorsten; en bygningsforbedring, der gerne henføres til renaissance. Huse med en kombination af nedgravede bærende stolper og stolper på syldsten kan være svære at påvise, men ser ikke ud til at være almindeligt udbredt. Her er dog undtaget Smeruphuset,¹⁷ hvor fundamentet

Ovnhus, Sjælland (Kalvehave- og Tyrstrup huset)

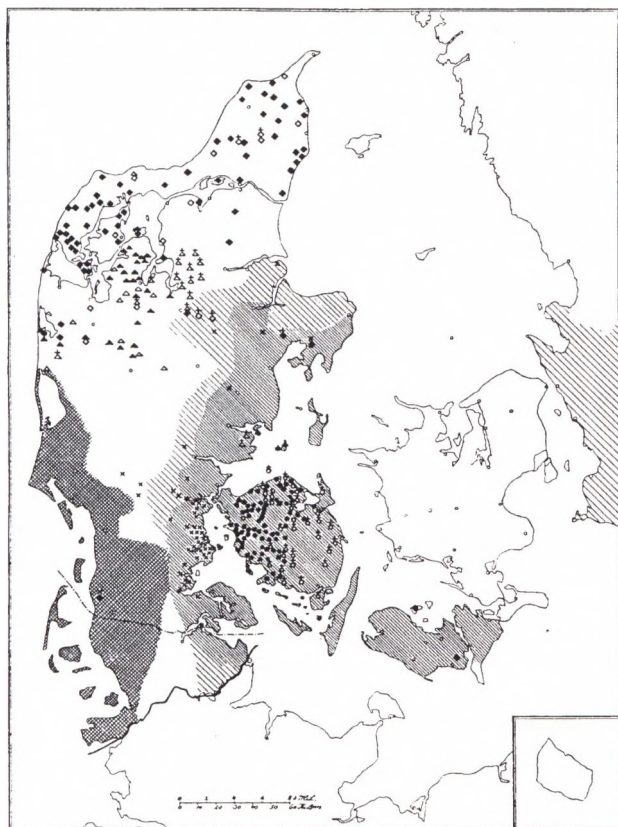
Kaminhus, Østjylland (True huset)

Fig. 18. Ovn- og kaminhus fra henholdsvis øst- og vestlige egne. Efter Stoklund 1972.

bestod af en lerfyldt grøft med bærende stolper og et stenlag, og desuden var der en udvendig stolperække, som måske kan tolkes tegn på et galleri.

Større bygninger på store fundamentsten eller brede fundamentgrøfter ses ofte nær landsbykirker eller på voldsteder. Husene kan også have stenbyggede kældre; desuden kan kassemure og søjler indgå i byggeriet. Som eksempler på sjællandske kældre

kan nævnes stormandsbebyggelserne ved Næsholm, Pedersborg, Kr. Fjenneslev, Humleore, Egøje, Trygvælde og Varpelev, Rye- og Sct. Jørgensbjerg kirke.¹⁸ Kældrene kan være sammenbyggede og længden variere, men bredden er oftest mindst 7 m, hvad der kan give bygninger omkring 25-40 m × 7-11 m. Ved Næsholm, Smerup og Varpelev er der lighed i husenes grundplan (mellem 23-36 × 7 m), men for

Kort over Konstruktionstypernes, Fodtømmerets og Bulhusenes Udbredelse i Danmark.

- ◆ Undersøgte Udskudsbygninger. ▲ Undersøgte jydsk Sulebygninger. ● Undersøgte fynske Sulebygninger.
 - ◇ Oplysninger om Udskudsbygninger. △ Oplysninger om jydsk Sulebygninger. ○ Oplysninger om fynske Sulebygninger.
 - Er Signaturerne forsynet med et Kors betyder dette at Bygningene ere forsvundne.
 - Grænse mellem dansk og saksisk X Bygninger med Dulvægge. - - - - - Nuværende Rigsgrænse.
 - Byggeskik. ▨ Dandsomsraade for Bygninger ▩ Grundmurede Bygninger. I Om-
 - Bygninger med Fodtømmer. ▧ Dandsomsraade for Bygninger med og uden Fodtømmer. ▪ Bindingsværk.
- Den ikke skraverede Del af dansk Omraade betegner Bygninger med alm. Bindingsværk uden Fodtømmer.

Fig. 19. Kort over nyere byggeskik i Danmark, efter Zangenberg 1925.

Varpelev er der næppe tale om stue-herberg typen, hvor højden varierer over de enkelte bygningsdele, men snarere om ét stort langhus. Disse tre stenhuse er noget større og højere end borger- og bondehuse,

er opdelt i tre til seks rum, har opmurede ovne med forsenkede fyrrum omtrent i midten, og der er rester af ler- og stengulve. Andre ovne kendes fra bondegårde, men der er for få til at drage videre slutninger om de forskellige ovntyper.

Af byggematerialer har der været anvendt teglsten, måske lokale sten som kridtsten med tag af glaserede bæverhale- eller munk-nonnest. Stenhuse har adskilt sig fra almindelige byhuse og bondegårde ved deres store grundplan og solide byggeskik; i Varpelev og Smerup er de omtrent dobbelt så lange som de daværende landsbykirker.

5. Konklusion

Gennem de senere år er der afdækket en del middelalderhuse, så man nu kan adskille flere hustyper. Det kan ofte være svært at datere de foreliggende huse, men her kan iagttagelser i Køge måske give et fingerpeg. Købstaden har privilegier fra 1288 og er anlagt på forstranden, hvor der ikke var ældre bebyggelse. Der er næsten ingen keramik af østersøtype, som på det tidspunkt helt er erstattet af glaserede typer. Da der i bunden af kulturlagene kun findes én til to horisonter med stolpebyggede huse, der herefter afløses af tilsvarende syldstenshuse, tyder det på, at dette skift ofte finder sted i første halvdel af 1300-tallet, men skikken fortsætter dog op i tid. Nyt er også fund af middelalderhuse uden for de eksisterende landsbyer, som i flere tilfælde er kraftigt regulerede senere i middelalderen.

Som det også ses sporadisk i oldtiden, kendetegnes overklassens huse både ved deres størrelse og byggeskik med stenhuse, der er gerne er 2 m bredere og noget længere end almindelige boliger. De sociale forskelle kommer også til udtryk i genstandsmaterialet; ride- og våbenudstyr findes især ved sten-

husene, hvorimod lerkarene er ret ens. For almindelige boliger ser der ikke ud til at være den store forskel på by- og landhuse, grundplanerne er ens over det meste af landet. De egnsforskelle, der ses på gårde fra nyere tid (fig. 19), kan ikke ses tydeligt, men måske anes i det foreliggende middelaldermateriale.

Noter

1. Rasmussen 1989.
2. Rasmussen 1991.
3. Undersøgt af Birget Als, Morten Aaman Sørensen, Hans Stiesdal (NM) samt forfatteren.
4. Udgravet af Svend Åge Tornbjerg, Køge Museum.
5. KØM 1516.
6. KØM 1218.
7. Tornbjerg 1990, Rasmussen 1990.
8. Rasmussen 1980.
9. Udgravet af Svend Åge Tornbjerg og Køge Arkæologigruppe, der sammen med andre arkæologigrupper og frivillige har ydet museet stor hjælp på adskillige gravninger.
10. Johansen 1986 med henvisninger.
11. Rasmussen 1993.
12. Hustyperne er tidligere publiceret, Rasmussen 1991. Mere detaljerede oplysninger findes på Køge Museum.
13. Jensen 1986-87.
14. Stoklund 1969.
15. Zangenberg 1925.
16. Dette er nærmere beskrevet i H. Vensilds artikel i denne bog.
17. Stiesdal 1979.
18. Andersen 1989 og Trap.

Litteratur

- Adamsen, C.: Bulagergård. En bebyggelse fra tidlig middelalder i Verst sogn. Mark og Montre 1982.
- Andersen, H. H., P. J. Crabb, P. J. Madsen: Århus Sønder vold. En byarkæologisk undersøgelse. Jysk arkæologisk Selskabs skrifter. Bind IX. 1971.
- Andersen, M.: Stormandsgårde ved kirkerne i Rye og Kirke-Hyllin-

- ge på Sjælland – en foreløbig rapport. Medeltida husbyggande. 1989.
- Christensen, T.: Krumvægshuset. Skalk 1, 1987.
- Hansen, I.: En tidlig middelalderlandsby på Nordfalster. Lolland-Falsters Stiftmuseum. 1983.
- Hansen, T.: Tomten af en middelalderlig smedje ved Skjern. META 1-2, 1987.
- Henningsen, H.: En hustomt fra det ældste Ringkøbing. META 1-2, 1987.
- Holm, L., L.C.Nielsen: Ottestrup. En ældre middelalderlandsby i Vestsjælland. Museet for Holbæk og Omegn. 1983.
- Hvass, S.: Vorbasse – Eine Dorfsiedlung des 1. Jahrtausends nach Chr. in Mitteljütland. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 67. 1986.
- Hyldgård I. M.: Tre træhuse på Hedegård. META 1-2 1987.
- Jensen, S.: Gårde fra vikingetiden ved Gl. Hviding og Vilslev. Mark og Montre, 1986-87.
- Jeppesen, Grøngaard, T.: Aastrup II – to sulehus fra middelalder og renaissance. Fynske minder. 1981.
- Jespersen, S.: Studier i Danmarks Bønderbygninger. 1961.
- Johansen, M.: Middelalderbyen Køge. 1986.
- Kieffer-Olsen, J.: Vorbasse by. META 1-2, 1987.
- Kühn, H.J.: Eine Siedlung des frühen und Hohen Mittelalters bei Schuby (Kreis Schleswig-Flensburg), Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 67. 1986.
- la Cour, V.: Næsholm. 1961.
- : Danske borganlæg. I-II. 1972.
- Liebgott, N.K.: Keramikfundene fra voldstedet Pedersborg ved Sorø. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed. 1977.
- : Jernløsegård. En middelalderlig gårdtomt i Sønder Jernløse, Holbæk amt. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed. 1980.
- Madsen, P. K., J. E. Petersen: Jernkær. En udgravning i en forsvunden middelalderlandsby ved Ribe. Mark og Montre. 1983.
- Nielsen, H. (red): Køge bys historie. I. 1985.
- Olsen, R. A.: Borge i Danmark. 1986.
- Porsmose, E. Landbebyggelsen. Da klinger i Muld.. 1993.
- Rasmussen, U.F.: Udgravninger ved Gl. Køgegård. Historisk Årbog fra Roskilde amt. 1980.
- : Raneslægtens stormandsgård i Varpelev. Køge Museum. 1990.
- : Karlstrup voldsted. En stormandsgård ved Karlstrup kirke. Køge Museum. 1991.
- : Middelalderens havne kvarter i Køge. Køge Museum. 1993.
- Schørring, O.: Middelalderbyen. Da klinger i Muld... 1993.

- Siemen, P.: Huse fra tidlig middelalder i Ribe amt. META 1-2, 1987.
- Steensberg, A., J. L. Østergaard Christensen: Store Valby. Historisk-arkæologisk Undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland. Bind I-III. 1974.
- Stiesdal, H.: En middelalderlig gravplads i Stenløse. Antikvariske Studier. 1977.
- : To middelalderlige huse på Stevns. Arkitekturstudier tilegnet H. H. Engquist. 1979.
- Stoklund, B.: Bondegård og byggeskik. 1969.
- Stoklund, B.: Gensyn med Pebringegården. Fortid og nutid. Bind XXXIII, 1986.
- Stoumann, I.: De der blev hjemme. – En vikingelandsby ved Esbjerg. 1979.
- Tornbjerg, S.-Å.: Varpelev gennem 2000 år. Køge Museum. 1990.
- Trap, J. P.: Danmark 5. udgave. 1960. Diverse bind.
- Zangenberg, H.: Danske bøndergaarde. 1925.